

*О. Г. Кальман, д-р юрид. наук,
завідувач відділу загальної теорії кримінології
та кримінологічних досліджень,
завідувач сектора вивчення
причин злочинності.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України*

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

Сектор вивчення причин злочинності Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України був створений 1995 року. Структурно сектор підпорядкований відділу загальної теорії кримінології та кримінологічних досліджень (з 1997 року завідувач відділу — доктор юридичних наук, професор В. С. Зеленецький, а з 2001 року — кандидат юридичних наук, доцент О. Г. Кальман). Основними напрямками підрозділу, згідно з постановою відділення кримінально-правових наук АПрН України від 25 січня 1996 року № 1, було вивчення причин злочинності, дослідження правопорушень та злочинів, що вчиняються у сфері економіки, теоретичні проблеми боротьби зі злочинністю, наукове забезпечення державної політики та правових підстав боротьби з корупцією та організованою злочинністю. Науковий склад сектора такий: доктор юридичних наук О. Г. Кальман — завідувач сектора; кандидат економічних наук І. О. Христич — старший науковий співробітник; кандидат економічних наук Г. Ю. Дарнопих — старший науковий співробітник; кандидат юридичних наук В. В. Пивоваров — молодший науковий співробітник; О. М. Авілова — старший лаборант відділу; Т. Є. Дунаєва — аспірант сектора.

Сектор вивчення причин злочинності з початку свого існування поряд з розробкою загальних теоретичних проблем причин злочинності і заходів щодо її попередження особливу увагу приділяв дослідженню причин злочинності у сфері економіки та актуальних проблем організації системи про-

© О. Г. Кальман, 2005

тидії їй, науковому забезпеченню державної політики та правових підстав боротьби з корупцією і організованою злочинністю у сфері економіки. Науковою розробкою були охоплені всі основні напрямки вивчення цих важливих і складних проблем. Вирішувалися загальнотеоретичні питання, з'ясовувався понятійний апарат, розроблялися питання методології і методики досліджень, проводився аналіз стану, динаміки, структури, криміногенного факторного комплексу, а також дії позитивних соціальних факторів, спрямованих на протидію злочинам у сфері економіки.

Усе це вимагало досягти високого рівня збирання і узагальнення фактичного матеріалу про обставини, що обумовлюють прояви злочинності у сфері економіки і знижують ефективність боротьби з нею. За цей час було виконано значний обсяг науково-дослідницької роботи, головний зміст якої становила розробка заходів щодо підвищення ефективності протидії злочинам у сфері економіки, організованій злочинності і корупції та вдосконалення законодавства.

Одним із головних напрямків дослідження було вивчення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів у сферах господарської, службової діяльності, а також заходів по їх усуненню. За результатами дослідження відповідним державним органам спрямовувалися пропозиції по вдосконаленню попереджувальної діяльності, більшість з яких використовувалася у практиці боротьби зі злочинністю.

Тема першого дослідження, що його проводив сектор, була така: «Кримінологічна характеристика та попередження господарських і корисливих службових злочинів (на матеріалах Харківської області)» (1997–1998 рр.). Наукове керівництво цього дослідження здійснював завідувач сектора, кандидат юридичних наук, доцент О. Г. Кальман, виконавцями були старший науковий співробітник І. О. Христич, молодший науковий співробітник Ю. Г. Бойко). У процесі роботи над темою були вивчені і проаналізовані дані кримінально-правової статистики, кримінальні справи, що були розглянуті судами міста Харкова за період 1992–1997 років, проведено опитування громадської думки про причини господарських і корисливих злочинів, зібрані дані економічної статистики, вивчені матеріали прокурорських перевірок правопорушень у сфері приватизації державного майна. За ма-

теріалами дослідження були підготовлені і направлені доповідні записки до Харківської облдержадміністрації, Харківського обласного суду, Управління юстиції в Харківській області, Прокуратури Харківської області, Управління служби безпеки в Харківській області. За результатами проведеного дослідження сектор надав комплексну характеристику цієї категорії злочинів, розробив рекомендації щодо їх попередження, розробив і направив низку пропозицій щодо удосконалення законодавства, спрямованого на боротьбу зі злочинністю і корупцією в Україні.

Друге дослідження сектор зробив за темою «Проблеми підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов і профілактиці економічних злочинів в Україні» (науковий керівник — О. Г. Кальман, виконавці — І. О. Христич, Н. О. Чікіна, Г. Ю. Дарнопих, Ю. Г. Бойко). В результаті дослідження було проведено кримінологічний аналіз злочинності у сфері економіки, у тому числі в організованих її формах, у пострадянській Україні в умовах ринкової трансформації економіки і по його завершенні зроблено висновок, що ця злочинність розвивалася досить стрімкими темпами. Динаміка її розвитку виявляла, починаючи з 1991 року, неухильну загальну тенденцію до зростання. Характер динаміки (тенденції) свідчив про її зростання не лише в ширину, а і в глибину — до зростання соціальної небезпеки і розмірів заподіяної шкоди, більш кваліфікованих способів вчинення, розширення масштабів корумпованості і організованості. Відшкодування збитків державі, за результатами діяльності правоохоронних органів по викриттю цих злочинів, ані якою мірою не відповідав її реальним розмірам. І в цих умовах державне реагування не знайшло ефективних засобів протистояння цій кримінальній експансії. Злочинні прояви у сфері економіки стали загрожувати національній безпеці України, існуванню української спільноти, і ця проблема перетворилась із загально-соціальної на політичну.

У результаті досліджень проблем підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів в Україні були зроблені такі висновки: сформована за радянських часів правоохоронна система України, незважаючи на прийняття певних заходів щодо підриву фінансової бази економічної злочинності, не змогла створити надійного й ефективного заслону її про-

явам. Усі ці заходи правоохоронних органів викликали запеклий опір кримінальних структур, які використовують при цьому всі можливі способи для збереження своєї позиції: недосконалість законодавства, лобіювання своїх інтересів в органах влади і управління, підкуп, шантаж, погрози, фізичні розправи тощо.

Як свідчить дослідження, система кримінальної юстиції не здатна протистояти навалі економічної і корупційної злочинності. Кримінальне законодавство застосовується лише вибірково, головним чином, стосовно найнижчих категорій державних службовців і посадових осіб або окремих високопоставлених осіб, які вкрай скомпрометували себе в очах громадськості і власної еліти.

Ефективність боротьби з економічною злочинністю значно гальмується, з одного боку, загальними соціально-економічними і політичними чинниками, а з другого — низьким рівнем активності та професійності спеціалізованих органів. Сучасний стан розслідування кримінальних справ цієї категорії свідчить про переважну орієнтацію органів досудового слідства на розслідування злочинів, які не являють собою значної суспільної небезпеки, низьку якість наданих судам матеріалів.

Недостатньою є активність органів прокуратури у виявленні злочинів економічної спрямованості і ефективність здійснення нагляду за розслідуванням і судовим розглядом кримінальних справ. Рівень координації правоохоронної діяльності і обмін досвідом організації ефективної протидії злочинам потребує суттєвого вдосконалення.

На результатах правоохоронної діяльності негативно позначаються зволікання у виконанні вимог директивних та програмних документів, відсутність комплексного підходу до виконання поставлених у них завдань щодо посилення боротьби з корупцією і злочинністю, пошуку ефективних шляхів та об'єднання зусиль державних органів і громадських інституцій у реагуванні на зміни криміногенної ситуації.

Проведені неодноразові опитування правоохоронних органів і громадськості показали, що працівники оперативних і слідчих органів незадоволені наявною законодавчою базою, умовами матеріально-технічного забезпечення оперативної діяльності, рівнем свого соціального захисту. Більша

частина населення незадоволена якістю і ефективністю діяльності правоохоронних і судових органів. У суспільній свідомості сформувалася чітка установка на те, що корупція і організована злочинність — це притаманні і подоланні для нашого суспільства явища. Правоохоронні органи надзвичайно зацікавлені у підтримці їх діяльності з боку громадськості, але рівень такої підтримки, внаслідок недостатньої правової регламентації, не задовольняє потреби практики. Тому оперативні працівники не завжди використовують у своїй роботі повідомлення про злочини у засобах масової інформації, а також допомогу окремих громадян.

Зазначене дало змогу визначити характерну для України тенденцію — відставання соціально-правових заходів держави, спрямованих на протидію злочинам у сфері економіки і службової діяльності, від тенденцій зростання їх кількісних і якісних показників.

Таким чином результати дослідження показали, що система правоохоронних і контролюючих органів в Україні потребує суттєвого структурного і організаційного реформування через непридатність і недостатню ефективність їх діяльності в умовах ринкової економіки.

Проведені сектором дослідження за темами «Причини латентності злочинів у сфері економіки, у відносинах приватизації і зовнішньоекономічних зв'язків» (науковий керівник — О. Г. Кальман, виконавці — І. О. Христин, Ю. Г. Бойко); «Попередження причин та умов, які сприяють розкраданням, зловживанням та інших злочинним проявам у сфері приватизації державного майна в Україні» (науковий керівник — доктор юридичних наук, професор В. С. Зеленецький, виконавці — О. Г. Кальман, І. О. Христин, І. А. Селіванова, Д. А. Файер, В. В. Васильєв, О. В. Поліщук, О. В. Махоткін, В. О. Паршикова, Л. І. Почерніна) дали всі підстави твердити, що приватизаційні процеси стали тим головним фактором, який обумовив криміналізацію усєї системи соціально-економічних відносин у державі, корупціоналізацію різних гілок державної влади і управління, правову і моральну аномію суспільства.

Представники сектора брали участь у роботі над реалізацією Програми «А», спільної американсько-української науково-дослідницької Програми при Академії правових

наук України та Національного інституту юстиції США за темою «Діяльність правоохоронних органів по боротьбі з організованою злочинністю» за напрямком № 4, підтемою — «Направленість, організація і тактика діяльності правоохоронних органів України по боротьбі з організованою економічною злочинністю (координатор напрямку з українського боку і керівник підтеми — О. Г. Кальман, виконавці — В. О. Коновалова, Л. М. Кривоченко, О. М. Городиський, В. М. Попович, Н. В. Сібільова, виконавці підтеми: О. І. Перепелиця, І. О. Христин, Г. Ю. Дарнопих). Термін виконання — 1999–2002 роки. За результатами дослідження О. Г. Кальман підготував монографію «Корупція та організована економічна злочинність: проблеми попередження», яка була направлена керівництву Програми для публікації.

Організована злочинність у сфері економіки стала зрощуватися і взаємодіяти з міжнародною організованою економічною злочинністю. В її структурі, за розміром заподіяної шкоди, домінуючими стали злочини в банківській сфері, енергетиці, міжнародних економічних відносинах, приватизації.

Становлення ринкових відносин супроводжувалося значним поширенням нових, раніше не притаманних українському криміналітету форм і видів організованої економічної злочинності, таких як міжнаціональні і транснаціональні злочинні угруповання, злочинні організації, корупційні злочинні групи, політико-кримінальні олігархічні клани, які монополізували найбільш важливі галузі господарства. Організовані злочинні угруповання і співтовариства, спираючись на корупційні зв'язки в структурах влади і кримінально орієнтовані комерційні підприємства, утримують під своїм контролем найбільш важливі сфери економічної діяльності, прагнуть до розширення джерел для незаконного збагачення. При цьому не знижується і їх активність у традиційних сферах злочинного бізнесу, який також пов'язаний з економічною діяльністю, — наркобізнесі, фальшивомонетництві, контрабанді.

В українській економіці активно діє не тільки вітчизняний, але й зарубіжний криміналітет, як із близького, так і з далекого зарубіжжя. Економічні труднощі України привабили зарубіжний криміналітет для легалізації своїх доходів в найбільш важливих секторах економіки, організації відпливу незаконних доходів у зарубіжжя.

Пільговий порядок оподаткування, реєстраційного та митного режимів активно використовується злочинцями для незаконного ввозу і вивозу валютних коштів і товарних цінностей, ухилення від оподаткування, вилучення отриманих доходів, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом.

Українська організована злочинність у сфері економіки стала активно працювати в міжнародному кримінальному світі. Але правоохоронні органи України не мають достатньої можливості активно їй протидіяти в цьому напрямку у зв'язку з міжвідомчою розмежованістю державних органів, проблемами національного суверенітету, корпоративних інтересів і банківської таємниці, зволіканням в отриманні оперативної інформації від зарубіжних правоохоронних органів.

В Україні набула досить загрозливого характеру корупція. Вона поширилася серед усіх прошарків суспільства, серед усіх гілок влади. Корупція у сфері економічної діяльності серед правлячої політичної і економічної еліти стала нормою поведінки, а не винятком. Вона залишається недосяжною і призвела до масштабної тінізації економіки і всієї соціально-політичної інфраструктури для правоохоронних органів, які і самі частково вражені корупцією і не мають достатніх можливостей для боротьби з нею¹. Конгломерат корумпованої бюрократії, організованої злочинності і кримінального бізнесу утворив політико-олігархічні структури, які є недосяжними для соціального і правового контролю. Корупція вийшла за межі державних кордонів і своєю фінансовою могутністю підірвала державні інститути влади і економіки, стала реальною загрозою соціальним інституціям, демократії, правам людини, моральним засадам існування суспільства, сталому соціально-економічному розвитку.

Аналіз причин неухильного зростання корупції і злочинів у сфері економіки, криміналізації усєї системи соціально-економічних відносин показав, що воно обумовлене, передусім, глобальною соціально-економічною і політичною кризою в державі, відсутністю реальної політичної волі у лідерів держави протидіяти криміналізації економіки. Численні декларації вищих посадових осіб держави і чинне ан-

¹ Политическая коррупция в России (материалы «круглого стола») // Государство и право. — 2003. — № 3. — С. 105 — 116.

тикорупційне законодавство, спрямовані на протидію корупції в усіх гілках влади, не знайшли свого адекватного практичного відтворення. Соціальний і кримінально-правовий контроль за злочинністю у сфері економіки і службової діяльності в державі вкрай слабкий. Більше того, ця злочинність сама достатньою мірою має можливості реально впливати і впливає на діяльність правоохоронних органів.

Низький рівень взаємодії українських правоохоронців із зарубіжними партнерами, недосконалість внутрішнього законодавства і його нескоординованість на міжнародному рівні є однією із причин недостатньо ефективної роботи правоохоронних органів у сфері протидії міжнародній економічній злочинності.

Проведені сектором дослідження за темою «Прогнозування економічної злочинності, планування і координації заходів боротьби з нею» (науковий керівник — О. Г. Кальман, виконавці: І. О. Христич, Н. О. Чікіна, Г. Ю. Дарнопих, Ю. Г. Бойко) дали підстави зробити певні висновки щодо прогнозу їх розвитку на майбутнє і визначити перспективні напрямки і заходи по їх попередженню. За результатами дослідження була підготовлена і задекларована монографія «Кримінологічні проблеми прогнозування економічної злочинності, планування і координації заходів боротьби з нею» (Харків, 2003.: Деп. у ДНТБ України. 5.05.03. № 61 — Ук 2003 (в співавторстві) — 266 с., 12 друк. арк.).

Складний фінансово-економічний стан, наявність інфляційних процесів, незбалансованість економічної і соціальної інфраструктури, безробіття, правовий нігілізм, високий рівень латентної злочинності, низький рівень ефективності попереджувальної і правоохоронної діяльності, недосконалість системи управління соціально-економічними процесами та інші негативні тенденції дають змогу прогнозувати, що основу структури злочинності на наступні п'ять років становитимуть криміногенні прояви корисливої спрямованості, які зумовлять насамперед активізацію діяльності організованих злочинних угруповань у сфері економіки. Лідери організованих злочинних угруповань будуть активно проникати у легальні соціально-політичні і економічні структури. Продовжиться подальше формування і укріплення кланових олігархічних структур. Кримінальна діяльність у сфері еко-

номіки лідерів організованих злочинних угруповань може стати ще більш недосяжною для кримінального переслідування правоохоронними органами у зв'язку з виконанням ними некримінальних управлінських і ідеологічних функцій. Фактично може завершитися криміналізація усіх секторів управління економікою України, набути подальшого розвитку корупція у системі правоохоронних органів і в органах управління економікою. Безробіття, особливо його зростання серед науково-технічної інтелігенції, юристів, осіб молодшого віку може спричинити розширення соціальної бази організованої злочинності і створення резервної армії для обслуговування потреб кримінальних структур. Одночасно спостерігатимуться процеси монополізації різних напрямків економічної діяльності, придушення і поглинання дрібних організованих злочинних угруповань більшими. Це може супроводжуватися зростанням організованої насильницької злочинності. Більше того, виникнуть серйозні конфлікти у зв'язку з перерозподілом сфер впливу між великими організованими злочинними угрупованнями і кланово-олігархічними утвореннями, які можуть перерости у «кримінальну економічну війну» з використанням інститутів держави. А в кінцевому підсумку є небезпека переходу України від проголошених цілей розбудови правової соціально орієнтованої держави до кримінальної кланово-олігархічної псевдодержавності.

Тому пріоритетними напрямками протидії злочинності мають бути виявлення та припинення злочинів у сфері економіки, кредитно-фінансовій, банківській системах, боротьба з наркобізнесом, боротьба з розкраданням в паливно-енергетичному комплексі, попередження нелегальної міграції, перекриття каналів та можливостей для контрабанди, підвищення ефективності боротьби з корупцією, хабарництвом, передусім у правоохоронних, контролюючих, судових органах та владних структурах.

Організація ефективної системи протидії економічній злочинності можлива тільки на основі єдності загально-соціальних, правових, спеціально-кримінологічних і кримінально-правових заходів. Протидія цій злочинності має бути належно організованою на всіх рівнях профілактичної діяльності з урахуванням регіональних аспектів її проявів.

Головна проблема полягає в організації стійкої і ефективної системи протидії і попередження проявам злочинів з боку організованих злочинних угруповань. Ця проблема найскладніша, її вирішення ускладнюється багатоаспектними факторами детермінації організованих економічних злочинів. На її генезис впливають і політичні, і економічні, і ідеологічні, і соціальні, і правові, і організаційно-управлінські, і соціально-психологічні фактори, які не піддаються просто му математичному обчисленню і прогнозуванню.

Констатуючи значний обсяг виконаної роботи з розвитку наукових досліджень проблем попередження злочинів у сфері економіки, не можна, однак твердити, що всі проблеми вирішені. Такі дослідження у подальшому слід продовжити, але вести їх належить з урахуванням досягнутого рівня досліджень і впровадження наукових рекомендацій у практику діяльності правоохоронних та інших державних органів.

Нині сектор працює над темою «Теоретичні проблеми попередження злочинності», що затверджена постановою бюро Президії АПрН України від 14.02.2002 року № 19; термін виконання дослідження: I квартал 2002 року — I квартал 2006 року (науковий керівник — О. Г. Кальман), номер державної реєстрації в УкрІНТЕІ 0102U002193; підтема — «Теоретичні і практичні проблеми попередження злочинів у сфері службової діяльності в Україні»; термін виконання: I квартал 2003 року — IV квартал 2006 року (науковий керівник — О. Г. Кальман, виконавці — І. О. Христич, Г. Ю. Дарнопих, Ю. Г. Бойко, В. В. Пивоваров, Т. Є. Дунаєва).

Визначаючи перспективи наукових досліджень із цієї проблеми, сектор виходить з того, що особливої актуальності в сучасних умовах набуває необхідність вдосконалення механізмів правового регулювання в галузі профілактики злочинів у сфері економіки і службової діяльності. До розробки заходів попередження цих злочинів необхідно залучити представників інших галузей права: цивільного, господарського, адміністративного, фінансового тощо. Акценти в ідеології попередження злочинних проявів у сфері економіки і службової діяльності слід змістити із застосування кримінально-правових заходів відповідальності за вчинені злочини на більш широке використання заходів, передбачених різними галузями цивільно-правового законодавства, повного

відшкодування заподіяних злочинами збитків, використання можливостей різних структур громадянського суспільства. Виходячи з цього, у перспективі наукові дослідження сектора мають бути спрямовані на:

– поглиблене, системне, міжгалузеве вивчення факторів, які знижують ефективність заходів протидії злочинам у сферах економіки і службової діяльності;

– теоретичну розробку проблем економіки правоохоронної і правозастосовної діяльності у сфері попередження злочинності: фінансового, матеріально-технічного, інформаційного, наукового та іншого її забезпечення;

– економіко-правовий аналіз діяльності існуючої системи контрольно-ревізійних органів і їх ефективності у сфері попередження економічних злочинів;

– теоретичну розробку проблем правового забезпечення, управління, прогнозування, планування, координації системою попередження злочинів;

– комплексний аналіз ефективності профілактичного напрямку нормативно-правового регулювання в різних галузях господарської діяльності;

– дослідження проблем участі громадськості в попередженні злочинів у сфері економіки, розвитку системи громадського контролю за діяльністю правоохоронних і правозастосовних державних органів, формування антикримінальної свідомості.

Характер наведених основних перспективних напрямків дослідження, складність проблем, які мають бути розроблені, обумовлюють необхідність аналізу достатньо широкого кола інших питань, пов'язаних з удосконаленням системи, розробкою загально-соціального і спеціально-кримінологічного попередження злочинів у сфері економіки. Здійснення зазначених досліджень сприятиме підвищенню рівня наукового забезпечення протидії злочинам у сфері економіки.

Рекомендовано до опублікування сектором вивчення причин злочинності ІВПЗ АПрН України (протокол № 6 від 31 березня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. В. Голіна

**В. В. Голіна, д-р юрид. наук, професор,
завідувач сектора попередження злочинності
серед неповнолітніх та молоді.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України**

АКТУАЛЬНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

У 1995 році в Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України був створений сектор, завданням якого стало вивчення фундаментальних кримінологічних проблем сучасної злочинності в Україні, зокрема злочинності серед неповнолітніх та молоді.

Слід зазначити, що до здобуття Україною самостійності фундаментальні кримінологічні дослідження в країні майже не здійснювалися. Це пояснюється низкою причин, але головною була відсутність науково-організаційної бази, відповідних кадрів, досвіду проведення широкомасштабних досліджень. Зі створенням ІВПЗ АПрН України (до речі, першого кримінологічного інституту в країні) і відповідних його підрозділів з'явилася можливість провести ряд теоретико-прикладних досліджень найбільш актуальних проблем сучасної злочинності в Україні.

Першим фундаментальним дослідженням сектора попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді, згідно з постановою Президії Академії правових наук України від 28 січня 1998 року № 13/2, стало дослідження за темою: «Сучасні проблеми насильницької злочинності проти особи та її попередження», розраховане на два роки (науковий керівник теми — доктор юридичних наук, професор В. В. Голіна, виконавці — молодші наукові співробітники С. Ю. Лукашевич і О. Ю. Юрченко).

Перед дослідниками постало складне питання вибору аспекту дослідження, оскільки насильницька злочинність проти особи — це кримінологічне поняття, яким охоплюються як безпосередні злочини проти життя та здоров'я особи, так і інші насильницькі злочини, зокрема хуліганство і зґвал-